

مقایسه گفتمان‌های سیاست خارجی در کتاب‌های درسی جامعه‌شناسی دوران ریاست جمهوری خاتمی و احمدی‌نژاد

احمد نقیب‌زاده^{۱*}، وحید امانی زوارم^۲

^۱ استاد، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه تهران

^۲ دانش‌آموخته دکتری علوم سیاسی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه تهران

چکیده

هدف پژوهش حاضر بررسی مقایسه‌ای رویکرد برنامه درسی جامعه‌شناسی دوره متوسطه به مفاهیم و مباحث سیاست خارجی در دو دوره ریاست جمهوری خاتمی و احمدی‌نژاد است. پرسش اصلی پژوهش عبارت است از اینکه تغییر جناح‌های سیاسی در قوه مجریه ایران چه تأثیری بر گفتمان سیاست خارجی موجود در کتاب‌های درسی داشته است؟ در فرضیه پژوهشی استدلال می‌شود که تحول در گفتمان حاکم بر قوه مجریه در حوزه سیاست خارجی بر برنامه درسی در ایران تأثیر خواهد داشت. از روش تحلیل محتوای کیفی برای بررسی مقایسه‌ای متن سه کتاب جامعه‌شناسی چاپ‌شده در دوره خاتمی و همان عنوان‌ها در دوره احمدی‌نژاد استفاده شد؛ و یافته‌های پژوهش بیانگر تفاوت بنیادین در الگوهای جامعه‌پذیری و فرهنگ سیاسی مرتبط با سیاست خارجی دو دوره از کتاب‌هاست. اگرچه کتاب‌های هر دو دوره نسبت به غرب رویکردی انتقادی دارند، رویکرد کتاب‌های دوره نخست مبتنی بر پذیرش واقعیت جهان غرب و تعامل با آن است، درحالی‌که رویکرد دوره دوم بر نقد تمام‌عیار جهان غرب و تأکید بر تضاد آن با جهان اسلام است. افزون‌بر این مفاهیمی مانند دیپلماسی و نهادهای بین‌المللی از موضوع‌های مورد تأکید در کتاب‌های دوره نخست بودند که یک الگوی سیاست خارجی تعامل‌گرا با نظام بین‌الملل به دانش‌آموزان ارائه می‌کردند. در مقابل، کتاب‌های دوره دوم رویکردی منفی به همکاری با نهادهای بین‌المللی داشتند و تقابل با نظام بین‌الملل را اجتناب‌ناپذیر می‌دانستند. در نتیجه، در نظام سیاسی ایران به دلیل نبود الگوی واحد جامعه‌پذیری سیاسی در حوزه سیاست خارجی، با هر تغییر در قوه مجریه، الگوهای جامعه‌پذیری دچار دگرگونی‌های بنیادین شده و نوع متفاوت و گاهی متضاد از فرهنگ سیاسی به دانش‌آموزان ارائه می‌شود.

واژه‌های کلیدی: برنامه درسی، سیاست خارجی ایران، فرهنگ سیاسی، محمد خاتمی، محمود احمدی‌نژاد

* نویسنده مسئول، رایانامه: anaghib@ut.ac.ir

تاریخ دریافت: ۳۱ تیر ۱۳۹۵، تاریخ تصویب: ۲۳ اسفند ۱۴۰۰

۱. مقدمه

احساس دوستی یا دشمنی نسبت به دیگر دولت-ملت‌ها، بخشی از فرهنگ سیاسی هر جامعه‌ای است که طی فرایند جامعه‌پذیری سیاسی در افراد ایجاد می‌شود. آموزش رسمی به‌ویژه کتاب‌های درسی، از مهم‌ترین راه‌های جامعه‌پذیری سیاسی است. محتوای کتاب‌های درسی وسیله رایجی است در دست دولت‌ها تا مشروعیت لازم برای گفتمان سیاست خارجی خود در نسل جدید را فراهم سازند و پشتیبانی لازم برای اهداف و برنامه‌های سیاسی خود از جامعه کسب کنند. بیان نکات منفی یک جامعه و نقد تمام‌عیار آن یا بیان ارزش‌های والای یک جامعه یا نهاد بین‌المللی در کتاب‌های درسی، می‌تواند زمینه چنین گرایش‌هایی را در دانش‌آموزان ایجاد کند. برنامه درسی ملی هر دولت متناسب با اصول سیاست خارجی آن، ایستارهای ویژه‌ای را طی فرایند جامعه‌پذیری سیاسی به دانش‌آموزان منتقل می‌کند. هرچه اصول سیاست خارجی دولت از مشروعیت بیشتری برخوردار باشد، حکومت در اجرای آن اصول با چالش کمتری روبرو می‌شود و جامعه از اقدام‌های حاکمیت پشتیبانی بیشتری خواهد داشت، بنابراین از مهم‌ترین کارویژه‌های نظام آموزش رسمی مشروعیت‌بخشی به گفتمان حاکم بر سیاست خارجی کشور از راه جامعه‌پذیری سیاسی افراد است. این نوشتار با استفاده از روش تحلیل گفتمان انتقادی به بررسی مقایسه‌ای انگاره‌ها و ایستارهای سیاست خارجی در کتاب‌های درسی جامعه‌شناسی دو دوره ریاست جمهوری خاتمی و احمدی‌نژاد پرداخته است. هدف اصلی این بررسی، یافتن پاسخ‌های مناسب به دو پرسش زیر است: ۱. تغییر جناح‌های سیاسی در قوه مجریه ایران چه تأثیری بر گفتمان سیاست خارجی موجود در کتاب‌های درسی داشته است؟ ۲. ماهیت رابطه بین گفتمان سیاست خارجی اجراشده و الگوی سیاست خارجی ارائه‌شده در کتاب‌های درسی جامعه‌شناسی هر دولت چیست؟

۲. روش پژوهش

از روش تحلیل محتوای کیفی برای مقایسه و تحلیل داده‌های پژوهش گردآوری شده از متون کتاب‌های علوم اجتماعی، جامعه‌شناسی ۱، و جامعه‌شناسی ۲ چاپ شده برای مقطع متوسطه رشته علوم انسانی در دو دوره ریاست جمهوری خاتمی و احمدی‌نژاد استفاده شده است. شایان ذکر اینکه تاریخ چاپ کتاب علوم اجتماعی پیش‌دانشگاهی دوره نخست به ۱۳۸۶ یعنی در دوره ریاست جمهوری احمدی‌نژاد است. دلیل قرار دادن این کتاب در دوره نخست این است که شورای برنامه‌ریزی و نویسندگان اصلی کتاب همان گروه نگارندگان کتاب‌های دوره نخست یعنی دوره خاتمی بودند، بنابراین اگرچه چاپ کتاب در دوره ریاست جمهوری احمدی‌نژاد صورت گرفته، این کتاب مربوط به گفتمان دوره پیشین است و در این پژوهش

به‌عنوان کتاب متعلق به دوره نخست بررسی شده است. کتاب علوم اجتماعی که در دوره ریاست جمهوری خاتمی تدریس می‌شد، در دوره ریاست جمهوری هاشمی رفسنجانی تألیف شده بود و در طول دوران ریاست جمهوری خاتمی تغییر نکرده بود، بنابراین این کتاب به‌دلیل مربوط بودن به گفتمان پیشین در این پژوهش بررسی نشده است.

به‌منظور تجزیه و تحلیل داده‌های پژوهش از روش تحلیل محتوای کیفی استفاده شده است. در این تحلیل نوشتار، تصاویر و نشانه‌ها و حتی ناگفته‌ها و نانوشته‌های یک متن نیز در نظر گرفته می‌شوند. به تحلیل گفتمان نیز توجه شده است که در آن تحلیل‌گر در بررسی یک متن، از خود متن فراتر می‌رود و وارد بافتار یا زمینه متن می‌شود، یعنی از یک‌سو به روابط درون متن و از سوی دیگر به شرایط اجتماعی، سیاسی و تاریخی متن می‌پردازد. این روش به پژوهشگران اجازه می‌دهد تا عناصر اصلی گفتمان موجود در هر یک از این دو گروه کتاب‌های درسی جامعه‌شناسی را درک و با یکدیگر مقایسه کنند و با تحلیل آنها رابطه این متن‌ها را با موقعیت‌ها و شرایط اجتماعی-سیاسی و تاریخی تدوین آنها در ایران بررسی کنند. در پژوهش حاضر پس از بررسی متن سه کتاب جامعه‌شناسی رشته علوم انسانی متوسطه دوره خاتمی و همان عنوان کتاب‌ها در دوره احمدی‌نژاد، مهم‌ترین مفاهیم و مباحث مرتبط با سیاست خارجی از متن شش کتاب استخراج و با گفتمان‌های سیاست خارجی مقایسه شده‌اند.

۳. چارچوب نظری

جامعه‌پذیری به‌عنوان یکی از مهم‌ترین کارویژه‌های هر نظام اجتماعی، افزون‌بر اینکه فرایند انتقال ارزش‌ها و هنجارهای جامعه به کودکان و درونی‌سازی آنهاست، شامل افراد بزرگسال هم می‌شود و اگر این ارزش‌ها و هنجارها معطوف به نظام سیاسی و پدیده‌های سیاسی باشد، جامعه‌پذیری سیاسی نامیده می‌شود (راش، ۱۳۷۷: ۱۰۲). جامعه‌پذیری سیاسی فرایندی است که به‌وسیله آن افراد یک جامعه با نظام سیاسی آشنا شده و درک آنها از سیاست و واکنش‌های آنها نسبت به پدیده‌های سیاسی تعیین می‌شود. از نظر گرینستاین (۱۹۶۸)، به نقل از چیکوت، ۱۳۷۷: ۳۵۷، جامعه‌پذیری سیاسی در معنای محدود تزریق حساب‌شده اطلاعات، ارزش‌ها و رویه‌های سیاسی به افراد از سوی افرادی که این وظیفه را بر عهده دارند، است؛ و در معنای گسترده همه شکل‌های یادگیری سیاسی دربرگیرنده رسمی و غیررسمی، خواسته یا ناخواسته، و مستقیم یا غیرمستقیم را در طول عمر انسان در برمی‌گیرد.

لنگتون در تعریفی محدود جامعه‌پذیری سیاسی را فرایندی می‌داند که طی آن افراد گرایش‌های ارزشی و الگوهای رفتاری مرتبط با سیاست را از عاملان مختلف مانند خانواده، گروه همسالان، مدرسه، سازمان‌های بزرگسالان و رسانه‌های همگانی فرا می‌گیرند. همچنین در

تعریف محدودی دیگر ایستون و دنیس جامعه‌پذیری سیاسی را فرایندهای رشدی در نظر می‌گیرند که افراد از راه آنها سمت‌گیری‌ها و الگوهای رفتار سیاسی را کسب می‌کنند. از دیدگاهی گسترده، کولمن جامعه‌پذیری سیاسی را ناظر بر فرایندی می‌داند که افراد از راه آن ایستارها، شناخت‌ها، احساسات و نقش خود را نسبت به نظام سیاسی کسب می‌کنند (چیلکوت، ۱۳۷۷: ۳۵۷-۳۵۸؛ آلموند، پاول و مونت، ۱۳۷۶: ۵۷). جامعه‌پذیری سیاسی را فرایند آشنا کردن کودکان با ارزش‌ها و ایستارهای سیاسی می‌دانند که در سراسر عمر انسان ادامه دارند و به دو شکل مستقیم و غیرمستقیم رخ می‌دهند. براساس تعریف‌های مختلف عواملان جامعه‌پذیری هم متفاوت خواهد بود. اگر بر مبنای تعریف آلموند جامعه‌پذیری سیاسی را فرایند انتقال فرهنگ سیاسی به افراد بدانیم، نهادهای رسمی و غیررسمی، مستقیم و غیرمستقیم و پنهان و آشکار بسیاری عواملان این فرایند خواهند بود که مهم‌ترین آنها عبارت‌اند از خانواده، نهادهای مذهبی، رسانه‌های همگانی و مدرسه (چیلکوت، ۱۳۷۷: ۳۵۹).

کودکان در جامعه مدرن زمان زیادی را در مدرسه می‌گذرانند و بیشتر اطلاعات و آگاهی‌های خود را از آموزگاران و کتاب‌های درسی خود به‌دست می‌آورند، در نتیجه مدرسه نقش مهمی در جامعه‌پذیری سیاسی افراد دارد. افراد تحصیل‌کرده در مقایسه با افراد بی‌سواد آگاهی بیشتری از زندگی و فعالیت‌های سیاسی جامعه خود دارند، بنابراین نقش‌های سیاسی بیشتری را بر عهده می‌گیرند. نظام‌های آموزشی ارزش‌ها و ایستارهای جامعه را منتقل و در شکل دادن به ایستارهای فرد در مورد قواعد نانوشته بازی سیاسی نقش مهمی ایفا می‌کنند. مدرسه‌ها با اجرای مراسم نمادین مانند سرود ملی و پرچم دل‌بستگی و وفاداری افراد به نظام سیاسی را افزایش می‌دهند و به مشروعیت نظام سیاسی کمک می‌کنند. از سوی دیگر، برنامه‌های آموزشی کارکردهای پنهان سیاسی هم دارند. برای نمونه، مدرسه هم می‌تواند با تقویت روحیه انتقادی، استقلال‌طلبی، آزادی‌خواهی و مشارکت‌جویی به تربیت شهروندان دموکرات و مشارکت‌جو کمک کند (یونسکو، ۱۳۸۱: ۵۲-۴۸). همچنین دانش رسمی می‌تواند زیربنای مشارکت وسیع شهروندان برای یک نظام مردم‌سالار باشد (مایکل در بلوتین ژوزف و دیگران، ۱۳۸۹: ۱۹۴). در مقابل آموزش رسمی می‌تواند با تبلیغ اطاعت‌پذیری و مشروعیت‌بخشی به رفتارهای پیرومنشانه شهروندانی آماده اطاعت برای نظام سیاسی اقتدارگرا فراهم سازد.

برنامه‌های آموزشی، رشته‌های درسی، محتوای کتاب‌های درسی و سایر برنامه‌های تربیتی مدرسه‌ها هر یک می‌توانند در فرایند انتقال ارزش‌ها و ایستارهای سیاسی نظام سیاسی به افراد به‌صورت مستقیم و غیرمستقیم نقش مهمی ایفا کنند. از سوی دیگر، فرایند جامعه‌پذیری سیاسی، انتقال‌دهنده ارزش‌های خنثی و بی‌طرف نیست، بلکه هر نظام سیاسی از آموزش رسمی به‌طور کلی و مدرسه به‌صورت ویژه برای انتقال ایدئولوژی مشروعیت‌بخش خود

استفاده می‌کند. بنابراین می‌توان گفت مدرسه بخشی از مهم‌ترین نهادهای هر نظام اجتماعی برای بازتولید ارزش‌های فرهنگی مرتبط با نظام و پدیده‌های سیاسی به‌شمار می‌آید. کتاب‌های درسی مهم‌ترین ابزار برنامه‌های درسی ملی برای انتقال ارزش‌های سیاسی در حوزه روابط بین‌الملل و سیاست خارجی‌اند. در این پژوهش، نگارندگان به‌منظور ارزیابی تأثیر دگرگونی‌های سیاسی در قوه مجریه بر جامعه‌پذیری و فرهنگ سیاسی، به بررسی مقایسه‌ای مفاهیم و ارزش‌های مربوط به موضوع‌های سیاست خارجی در کتاب‌های درسی دو دوره ریاست جمهوری در ایران پرداختند.

۴. گفتمان‌های سیاست خارجی ایران در دو دوره خاتمی و احمدی‌نژاد

سیاست خارجی کشورها براساس اصول و شرایط داخلی آنها به سه گرایش مهم تقسیم می‌شود: ۱. گرایش به اتحاد و ائتلاف که از همزیستی مسالمت‌آمیز تا پیمان‌های نظامی را شامل می‌شود؛ ۲. گرایش به برخورد نظامی و رویارویی آشکار؛ و ۳. گرایش انزواگرایانه، راهبرد یا تکنیک انفعالی. در گرایش انفعالی مثبت یک دولت آگاهانه و از موضع قدرت به دلایل داخلی از مداخله در مسائل بین‌المللی خودداری می‌کند و سیاست انفعالی زمانی رخ می‌دهد که کشوری از روی ضعف تحلیل و توهم یا ناکارایی نظامی و دیپلماتیک بی‌طرفی در پیش می‌گیرد (نقیب‌زاده، ۱۳۸۳: ۷). به‌عبارت دیگر سیاست خارجی تابعی از توانایی‌های ملی مانند توان نظامی و اقتصادی کشور و چالش‌های بین‌المللی مانند سلسله‌مراتب قدرت در نظام بین‌الملل و جایگاه منطقه‌ای کشورهاست (سیف‌زاده، ۱۳۸۴: ۲۱-۲۰). از مهم‌ترین عوامل تغییر گفتمان‌های سیاست خارجی کشورها در طول زمان تغییر دولت‌ها و سیاستمداران است، چنانکه هریک از گروه‌ها و جناح‌های سیاسی براساس اهداف محوری خود سلسله‌مراتب منافع ملی کشور را بازتعریف می‌کنند (قوام، ۱۳۸۷: ۲۹۲-۲۹۱). مطالعه سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران نشان‌دهنده تحولات گفتمانی عمیقی در سیاست خارجی کشور طی دهه‌های گذشته بوده است. از نظر دهقانی فیروزآبادی (۱۳۹۳)، دو گفتمان ملت‌گرایی لیبرال و اسلام‌گرایی، مهم‌ترین گفتمان‌های پساانقلاب هستند که گفتمان اسلامی خود پنج گفتمان را در درون خود پدید آورده است. آرمان‌گرایی انقلابی تا اواسط ۱۳۶۳، مصلحت‌گرایی اسلامی تا پایان دفاع مقدس، واقع‌گرایی اسلامی در دوران سازندگی، صلح‌گرایی مردم‌سالار در دوران ریاست جمهوری خاتمی و اصول‌گرایی عدالت‌محور در دوران ریاست جمهوری احمدی‌نژاد، از مهم‌ترین دگرگونی‌ها در گفتمان‌های سیاست خارجی ایران در قالب گفتمان اسلامی بودند. سیاست خارجی دوران خاتمی متأثر از گفتمان توسعه سیاسی و اصلاحات در داخل کشور در چارچوب عزت، حکمت و مصلحت درصدد رفع سوءتفاهم‌های دیپلماتیک و تنش‌زدایی از

روابط ایران با جهان غرب به منظور تأمین امنیت و بسترسازی برای توسعه اقتصادی بود (ازغندی، ۱۳۷۸: ۱۰۴۵-۱۰۴۴). به منظور دستیابی به این هدف خاتمی سیاست گفت‌وگوی تمدن‌ها را مطرح و به سازمان ملل متحد پیشنهاد کرد که براساس آن کشورها ضمن پذیرش تنوع و اختلاف، با یکدیگر بر مبنای احترام متقابل و الگوی مصالحه‌جویانه رفتار می‌کنند (ازغندی، ۱۳۷۸: ۱۰۴۵). به طور خلاصه ویژگی‌های سیاست خارجی دوران اصلاحات عبارت بود از:

۱. تنش‌زدایی و کوشش به منظور اعتمادسازی در سطح منطقه‌ای و بین‌المللی؛
۲. تأکید بر گفت‌وگو میان فرهنگ‌ها به منظور حل مسائل مورد اختلاف؛
۳. تلاش برای خنثی کردن سیاست‌های ضدایرانی با مشارکت فعالانه در مجامع بین‌المللی؛
۴. کوشش برای رساندن پیام صلح و عدالت تمدن اسلامی به جهانیان؛
۵. تلاش برای جذب ایرانیان خارج از کشور؛
۶. سیاستگذاری خارجی با توجه به توانمندی‌ها و چالش‌های بین‌المللی (رضائی، ۱۳۸۷: ۹۵).

براساس همین گفتمان در این دوره ارتباط ایران با نهادهای بین‌المللی، اروپا، کشورهای عربی، کشورهای همسایه، ترکیه و کشورهای مشترک‌المنافع بهبود و توسعه یافت (امیری، ۱۳۸۵: ۱۹۶).

با روی کار آمدن دولت احمدی‌نژاد اصول‌گرایی عدالت‌محور به گفتمان غالب در سیاست خارجی کشور تبدیل شد. «اتخاذ و پیگیری راهبرد شالوده‌شکن در قبال نظم و نظام بین‌الملل، سیاست نگاه به شرق، تقویت همکاری‌های منطقه‌ای و اسلامی، امریکای لاتین‌گرایی، استفاده از سمبولیسم، جنبش عدم تعهد، متنوع‌سازی گفت‌وگوهای هسته‌ای فراتر از اروپا، حمایت از جنبش‌های رهایی‌بخش و مظلومان و مسلمانان به‌ویژه مردم فلسطین نمونه‌هایی از تغییر جهت‌گیری سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران در دوران حاکمیت دولت نهم است» (دهقانی فیروزآبادی، ۱۳۸۷: ۹۳-۹۲). در این گفتمان دولت ملی در چارچوب ایدئولوژی شیعی تعریف می‌شود و هویت جمهوری اسلامی برآیند سه عنصر اسلام، انقلاب اسلامی و ایران است و عناصر اسلامی منافع و اهداف ملی را تعیین و تعریف می‌کنند. براساس این گفتمان نظام بین‌الملل کنونی باید به نظام جهانی اسلام تبدیل شود و ماهیت نهادهای بین‌المللی موجود به منظور استقرار نظام عادلانه‌تر و اسلامی تغییر یابد (عیوضی، ۱۳۸۷: ۲۲۷-۲۲۲). در مجموع تشکیل قطب جهان اسلام، مبارزه با ناامنی و تحقیر ملت‌ها، مقابله با یک‌جانبه‌نگری و نظام تک‌قطبی سلطه و مبارزه با استعمار فرانو و ترفندهای نظام سلطه مهم‌ترین اهداف ایدئولوژیک دولت احمدی‌نژاد بودند (منصوری‌مقدم و اسماعیلی، ۱۳۹۰: ۲۸۵). در این نوشتار، تحلیل محتوای کتاب‌های درسی جامعه‌شناسی چاپ‌شده در دوره خاتمی و احمدی‌نژاد نمایانگر وجود تقابل و تضاد بیان‌شده، در رویکردهای سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران در دوران اصلاح‌طلبان و اصول‌گرایان است.

۵. مباحث سیاست خارجی در کتاب‌های درسی جامعه‌شناسی دو دوره

در ادامه، مهم‌ترین مباحث و مفاهیم مرتبط با حوزه سیاست خارجی که از تحلیل کیفی متن شش کتاب درسی جامعه‌شناسی دو دوره خاتمی و احمدی‌نژاد به دست آمده، همراه با برخی از شواهد بااهمیت‌تر از متن هر کتاب ارائه شده است. واحد تحلیل در این پژوهش شامل متن نوشتاری هر درس شامل متن اصلی، مثال‌ها و پانویس‌های هر صفحه، تصویرهای هر درس و تمرین‌ها و قسمت‌هایی برای مطالعه است که به شکلی مستقیم یا غیرمستقیم به موضوع‌های و مباحث سیاست خارجی مربوط می‌شود.

۵.۱. نقد جهان غرب

پس از انقلاب اسلامی یکی از الگوهای رایج در فرایند جامعه‌پذیری سیاسی با استفاده از کتاب‌های درسی ایران، نقد نظام‌های سیاسی غربی در قالب مثال‌ها، تصاویر و موضوع‌های متن کتاب‌های درسی است. البته شدت و عمق این نقدها در دوره‌های مختلف یکسان نبوده و با دگرگونی‌های سیاسی در حاکمیت از شدت آن کاسته شده یا از شدت نقد به دشمنی گراییده است. مقایسه این ویژگی در دو دوره خاتمی و احمدی‌نژاد نشان‌دهنده اختلاف‌های اساسی ایدئولوژیک در این دو دولت است. در این قسمت به برخی از این تفاوت‌ها اشاره می‌شود.

در صفحه ۸۰ جامعه‌شناسی ۱ دوره خاتمی، رجب‌زاده (۱۳۸۲) یکی از نقدهای وارد بر دموکراسی‌های غربی را نفوذ سرمایه‌داران در نمایندگان و دولتمردان این نوع نظام‌های سیاسی می‌داند، چراکه این مسئله به نابرابری در مزایای اجتماعی ناعادلانه منجر می‌شود. همچنین در جامعه‌شناسی ۲ رجب‌زاده (۱۳۸۳) در صفحه ۱۹ در بخش مطالعه بیشتر با موضوع مد و مصرف، سیاست‌های نظام سرمایه‌داری در مورد مصرف‌گرایی زنان را نقد کرده است، بنابراین نظام‌های دموکراسی غربی در این دو کتاب به‌عنوان نظام‌های سرمایه‌داری به دیگری مهم تبدیل شده‌اند. تهاجم فرهنگی به معنای انتقال عناصر ارزشی و هنجاری فرهنگ غرب به درون فرهنگ سایر کشورها و شیوه مواجهه با آن، همواره از مشکلات اصلی کشورهای در حال توسعه در دو سده اخیر بوده است. از نظر رجب‌زاده، دوران و سیدی (۱۳۸۶) در کتاب علوم اجتماعی پیش‌دانشگاهی دوره خاتمی، تهاجم فرهنگی و امریکایی شدن فرهنگ، به توانایی یک دولت یا گروه در تغییر هویت جوامع و گروه‌های دیگر برخلاف خواسته آنها اشاره دارد. نویسندگان به دو دیدگاه درباره تهاجم فرهنگی و امریکایی شدن اشاره کرده‌اند؛ «عده‌ای تهاجم فرهنگی و امریکایی شدن را فرایندی ناخواسته و غیرارادی می‌دانند که در آن، فرهنگ جوامعی که توانایی بیشتری در زمینه فناوری ارتباطی دارند، از راه رسانه‌های فراملی بر فرهنگ جوامع دیگر تأثیر می‌گذارند و آنها را تغییر می‌دهند» (رجب‌زاده، دوران و سیدی، ۱۳۸۶: ۶۴). در مقابل این گروه،

کتاب به نظر کسانی اشاره می‌کند که باور دارند تهاجم فرهنگی «فرایندی ارادی و آگاهانه است که در آن، یک جامعه یا واحد اجتماعی با استفاده از فناوری‌های جدید ارتباطی، می‌کوشد ارزش‌ها و عقاید خود را بر جوامع دیگر تحمیل کند» (رجب‌زاده، دوران و سیدی، ۱۳۸۶: ۶۴). نویسنده اگرچه تلاش می‌کند قضاوت درباره هریک از دو دیدگاه را بر عهده دانش‌آموز بگذارد، در واقع با توضیحی که در صفحه ۶۵ کتاب علوم اجتماعی درباره توانایی امریکا در تولید برنامه‌های رسانه‌ای قوی و فراوان و توان مالی عظیم شرکت‌های امریکایی در تولید محصولات فرهنگی ارائه می‌کند، خواننده را به همان نتیجه گروه نخست می‌رساند. تنها نکته مورد اشاره به نفع گروه دوم که امریکایی شدن را امری ارادی در نظر می‌گرفتند، اشاره به اعتراض دولس اسقف اعظم یونان به امریکایی شدن زندگی سایر مردم جهان بود.

برخلاف کتاب‌های دوره نخست که بیشتر بر نقد یکی از وجوه جامعه غرب یعنی سرمایه‌داری متمرکز بودند، در کتاب‌های دوره دوم تمامیت تمدن غرب نقد و ارزش‌های آن انکار می‌شود. واژه «جهان غرب» از مفاهیم به‌کاررفته در درس اول جامعه‌شناسی ۲ است که پارسانیا و دیگران (۱۳۹۰) در ابتدای درس به‌عنوان یک مثال برای مفهوم جهان ارائه کرده‌اند، انتخاب چنین واژه‌ای در نخستین جملات کتاب ذهنیت خواننده را برای مواجهه غیریت‌ساز برای پدیده‌ای به نام جهان غرب آماده می‌کند. بخش پایانی درس یازدهم کتاب جامعه‌شناسی ۱ نقد ماکس وبر از جهان مدرن است که به‌عنوان نمونه‌ای از محدودیت‌های جهان مدرن غربی از نظر یک اندیشمند اروپایی است. این درس با این جمله وبر پایان می‌یابد: «انسان جهان متجدد نمی‌تواند از قفسی که برای خود می‌سازد، رهایی پیدا کند» (پارسانیا و دیگران، ۱۳۸۹: ۷۸). در مورد درس پنجم کتاب جامعه‌شناسی ۲، پارسانیا و دیگران (۱۳۹۰) با مقایسه جهان اجتماعی غرب با جهان معنوی اسلام تأکید کرده‌اند که جهان غرب با ویژگی‌هایی که براساس ارزش‌های معنوی و الهی وجود انسان شکل گرفته باشند، سازگار نیست. یکی از تصاویر صفحه ۴۴ تصویر یک فرد معترض به نظام سرمایه‌داری در غرب و تصویر دیگر مردم قبیله‌ای را در حال اجرای مراسم مذهبی سنتی خود نشان می‌دهد. این دو تصویر نمادی از جهان اجتماعی ناحق در برابر جهان اجتماعی اسلام را نشان می‌دهند. درس پنجم علوم اجتماعی با عنوان «عقاید و ارزش‌های بنیادین فرهنگ غرب»، به نقد فلسفی و ارزشی سه ساحت جهان غرب، یعنی سکولاریسم (هستی‌شناسی غرب)، اومانیزم (انسان‌شناسی غرب) و ارزش‌های عصر روشنگری (معرفت‌شناسی غرب) پرداخته است (پارسانیا، ۱۳۹۳). در درس نهم علوم اجتماعی پارسانیا (۱۳۹۳) جهان دوقطبی هر دو بلوک شرق و غرب را دارای یک بنیان فرهنگی دانسته و بنابراین چالش بین آنها را در درون فرهنگ غرب ارزیابی کرده است. تصاویر مختلف صفحات ۸۳، ۸۴ و ۸۵ (مانند مارکس، انگلس، لنین و استالین به‌عنوان رهبران فکری و انقلابی

سوسیالیسم و تصویری از مجلس فرانسه در دوران انقلاب که به دو گروه چپ و راست تقسیم شده بودند، تصویری از اعلام تجزیه شوروی و حضور تانک‌ها در میدان سرخ مسکو و نیز سقوط نماد داس و چکش به‌عنوان نماد نظام کمونیستی شوروی و دو عکس از سقوط دیوار برلین)، همگی چالش‌های درونی نظام جهانی غربی را در سده بیستم نشان می‌دهد. درس دهم همین کتاب به بحران‌ها و جنگ‌های مهم سده بیستم مانند جنگ جهانی اول و دوم و دلایل استعماری آنها پرداخته و در ادامه به نظریه جنگ تمدن‌های هانتینگتون به‌عنوان توطئه غرب علیه کشورهای اسلامی اشاره کرده است. آنچه درباره جهان غرب در کتاب‌های دوره دوم آمده، ارائه الگوی جامعه‌پذیری سیاسی غرب‌ستیز است که در آن جهان غرب سراسر منفی و بیگانه با ارزش‌های انسانی نمایانده شده است و این تفاوت بین جهان اسلام و جهان غرب نه فقط یک تفاوت فرهنگی و تاریخی، بلکه تضاد بنیادی در فلسفه هستی و جهان‌بینی دو جهان است که هیچ راهی برای تفاهم یا گفت‌وگو میان آنها وجود ندارد و تنها راه چاره مقابله تمام‌عیار با فرهنگ و جهان غرب است.

۲.۵. مفهوم سیاست خارجی در کتاب‌های درسی

منظور از مفهوم سیاست خارجی در کتاب‌های درسی، تمامی گزاره‌ها، قضاوت‌ها، تصاویر، مثال‌ها و تمرین‌های موجود در متن کتاب‌های جامعه‌شناسی دوره دبیرستان درباره سایر کشورها به‌منظور جامعه‌پذیری سیاسی دانش‌آموزان است. در ادامه به نمونه‌هایی از محتوای کتاب‌های جامعه‌شناسی دو دوره که به ایجاد یا انتقال ارزش‌ها و ایستارهای ویژه‌ای در دانش‌آموزان نسبت به دیگر کشورها و ملت‌ها مربوط می‌شود، اشاره شده است.

در درس دوم جامعه‌شناسی ۲ (رجب‌زاده، ۱۳۸۲) در موضوع رابطه هویت و قدرت با مثالی از دو هویت نژادی سیاه و سفید در جامعه امریکا و افریقای جنوبی به تبعیض نژادی موجود در این دو جامعه اشاره شده است. در واقع، نخستین کشور بیگانه که در کتاب‌های جامعه‌شناسی دوره نخست به آن اشاره شده، کشور امریکاست که با موضوع تبعیض نژادی در آن به دانش‌آموزان معرفی شده است. همچنین به‌عنوان مثالی برای تفاوت ارزش‌ها و هنجارهای جوامع مختلف به نگرش امریکایی‌ها و فلسطینی‌ها به موضوع اسرائیل اشاره شده، «یکی اسرائیل را مشروع می‌داند و دیگری آن را غاصب؛ یکی در پی تحکیم پایه‌های آن است و دیگری در حال مبارزه با آن؛ یکی مقاومت در برابر اسرائیل را تروریسم می‌خواند و دیگری آن را مقاومت مشروع می‌داند؛ تا جایی که حاضر است جانش را برای این امر فدا کند» (رجب‌زاده، ۱۳۸۳: ۲۴). انتخاب این مثال به جامعه‌پذیری سیاسی دانش‌آموزان در دوستی یا تنفر نسبت به سایر کشورها اشاره دارد.

در بحث تأثیر روایت بر شکل‌گیری هویت جمعی در صفحه ۳۹ جامعه‌شناسی ۲ (رجب‌زاده، ۱۳۸۳) چهار تصویر از اشغال عراق از سوی امریکایی‌ها چاپ شده است که دو تصویر نخست روایتی منفی و دو تصویر دوم روایتی مثبت از حضور امریکایی‌ها در عراق ارائه می‌کنند. از آنجا که روایت رسمی در ایران از حمله امریکا به عراق روایتی منفی بود، این تصاویر بر روایتی بودن گزارش‌های ارائه‌شده تأکید کرده است.

در درس دهم جامعه‌شناسی ۲ دوره خاتمی، نویسنده بار دیگر به تبعیض سیاه و سفید براساس باورهای رایج میان سفیدپوست‌ها و حتی سیاه‌پوست‌ها در برخی جوامع اشاره می‌کند و برای نخستین بار در کنار نقد ارزش‌های امریکایی ارزیابی مثبتی هم از جامعه امریکا ارائه می‌کند (رجب‌زاده، ۱۳۸۳: ۱۲۱). همچنین در صفحه بعدی نظام سیاسی امریکا را نظام سیاسی مردم‌سالار معرفی می‌کند که در آن جنبش سیاه‌پوست‌ها از روش‌های مسالمت‌آمیز مبارزه استفاده می‌کند. اهمیت این مباحث این است که تصویر متفاوتی از جامعه امریکا نسبت به روایت‌های رسمی سیاسی در جامعه ارائه می‌کند. درس یازدهم علوم اجتماعی (رجب‌زاده، دوران و سیدی، ۱۳۸۶) با گفت‌وگو درباره مهم‌ترین اهداف کشورها در نظام بین‌الملل شروع می‌شود. از نظر کتاب حفظ موجودیت هر دولت بر مبنای هویت متمایز از دیگر کشورها، از مهم‌ترین اهداف کشورها در نظام جهانی است. در کتاب به‌عنوان نمونه کشوری که حفظ موجودیت آن از سوی صرب‌ها به خطر افتاده بود، به دولت بوسنی هرزگوین اشاره شده است. در این قسمت انتخاب مثال کشور مسلمان بوسنی در اروپا با توجه به رابطه ایران و غرب انتخاب معناداری بوده است. همچنین نویسنده به مداخله کشورها در امور دولت‌های دیگر هم به‌عنوان یکی از مصداق‌های نقض حق تعیین سرنوشت و برای نمونه به مداخله‌های کشورهای قدرتمند در ایران دوره قاجار و پهلوی اشاره کرده است. کتاب به مداخله امریکا در کودتای ۲۸ مرداد ایران اشاره می‌کند و این حادثه را سبب متوقف شدن روند مبارزه‌های مردم‌سالارانه مردم ایران در آن زمان می‌داند؛ نویسنده نهضت ملی در آن دوره را جریانی مردم‌سالار دانسته است. به‌نظر می‌رسد نویسنده به‌عمد از نام بردن کشور روسیه به‌عنوان مداخله‌گر در ایران دوره قاجاریه و کشور انگلیس در جریان کودتای ۲۸ مرداد چشم‌پوشی کرده است.

درس دوازدهم علوم اجتماعی (رجب‌زاده، ۱۳۸۶) قدرت اقتصادی را ابزاری برای رسیدن به اهداف ملی که از سوی دولت‌ها علیه یکدیگر به‌کار می‌رود، معرفی کرده است؛ برای مثال تحریم‌های امریکا علیه ایران پس از اشغال سفارت آن کشور تا زمان حاضر، بلوکه کردن اموال ایران در بانک‌های امریکایی، جلوگیری از دریافت وام از بانک جهانی، مانع شدن از گذشتن خط لوله نفت ترکمنستان از ایران، ممنوعیت صدور و فروش لوازم امریکایی و جریمه کردن شرکت‌هایی که با ایران قرارداد می‌بندند. در برابر فقره‌های ذکرشده از کتاب‌های دوره نخست

درباره سیاست خارجی در کتاب‌های دوره دوم تنها یک فقره به عملکرد دوگانه امریکا اشاره شده است. تصویر صفحه ۲۳ کتاب جامعه‌شناسی ۲ (پارسانیا و دیگران، ۱۳۹۰) به تضاد عملکرد امریکا در شکنجه زندانیان ابوغریب در عراق و تبلیغ سوپرمن‌های نجات‌بخش در فرهنگ امریکایی اشاره دارد. در این فقره نویسنده به‌عنوان مثالی از تفاوت فرهنگ آرمانی و فرهنگ واقعی به جامعه امریکا اشاره کرده است که به‌صورت غیرمستقیم نگرشی منفی در دانش‌آموزان ایجاد می‌کند. مقایسه محتوای کتاب‌های دو دوره درباره موضوع سیاست خارجی نشان‌دهنده تأکید بیشتر نویسندگان دوره نخست بر اهداف و ویژگی‌های سیاست خارجی میان کشورها و نقد رابطه آنها با ایران است، در صورتی که در کتاب‌های دوره دوم اشاره چندانی به این موضوع نشده است. البته چنانکه در قسمت نقد جهان غرب آمده است، کتاب‌های دوره دوم نقدی سراسری بر غرب دارند که شامل تمام ابعاد جهان غرب می‌شود.

۱.۲.۵. دیپلماسی در کتاب‌های درسی

در حالی که دیپلماسی به‌عنوان یکی از ابزارهای مهم سیاست خارجی کشورها مورد توجه ویژه نویسندگان کتاب‌های دوره نخست بوده، نویسندگان دوره دوم هیچ مطلبی درباره آن ارائه نداده‌اند. این موضوع ناشی از نگرش ضدغرب کتاب‌های دوره دوم است که به هر نوع رابطه جهان غرب با جهان اسلام و ایران نگرشی منفی دارند. در ادامه به تعریف، جایگاه و اهداف دیپلماسی در کتاب‌های دوره نخست اشاره شده است. برای نمونه درس دوازدهم علوم اجتماعی به روش‌ها و وسایل دستیابی به اهداف دولت‌ها پرداخته است. در مقدمه رجب‌زاده و دیگران (۱۳۸۶) تأکید دارند که هر دولت تلاش می‌کند در حضور سایر دولت‌ها در عرصه جهانی به اهداف خود دست یابد، اما حضور دیگران سبب می‌شود این دستیابی به پذیرش سایر بازیگران و قدرت تحمیل دولت محدود شود. این فقره دانش‌آموزان را با واقعیت محدودیت‌های سیاست خارجی هر کشور آشنا ساخته و آرمان‌گرایی محض را در سیاست خارجی تعدیل می‌کند. در ادامه درس به معرفی روش‌های دیپلماسی، قدرت رسانه‌ها، اقتصاد و ابزار نظامی پرداخته شده است. نویسندگان مفهوم دیپلماسی را چنین تعریف کرده‌اند: «به مجموعه فعالیت‌هایی که از سوی هر جامعه برای دستیابی به اهداف انجام می‌گیرد و در آن از اقناع، پیشنهاد پاداش و تهدید به مجازات (نه خود مجازات) استفاده می‌شود، دیپلماسی می‌گویند» (رجب‌زاده، دوران و سیدی، ۱۳۸۶: ۱۰۸). نویسندگان باور دارند که اقناع بر مبنای ارزش‌های مشترک طرفین شکل می‌گیرد و در جهان کنونی ارزش‌هایی چون حقوق بشر، مردم‌سالاری، آزادی و صلح و امنیت جهانی از این نوع ارزش‌های مشترک‌اند. مثال نخست کتاب به حادثه یازده سپتامبر و شکل‌گیری ائتلاف ضدتروریسم برای همکاری با امریکا بر

مبنای ارزش مذموم بودن کشتار غیرنظامیان و صلح و امنیت بین‌المللی و مثال دوم به حق فلسطینی‌ها برای داشتن کشور مستقل فلسطینی اشاره دارد.

۵.۳. نهاد‌های بین‌المللی

ضرورت و پیدایش نهاد‌های بین‌المللی از مهم‌ترین ویژگی‌های نظام جهانی در سده اخیر است. بر همین اساس نویسندگان کتاب‌های دوره نخست که رویکرد مثبتی به نظام جهانی و همکاری با آن به‌منظور منافع ملی داشتند، بحث مستقلی درباره نهاد‌های بین‌المللی و رابطه ایران با آنها در کتاب علوم اجتماعی پیش‌دانشگاهی ارائه کرده‌اند. این موضوع نشان‌دهنده پذیرش بنیادهای نظری شکل‌گیری این نهادها و اعتقاد به همکاری بین‌المللی از سوی نویسندگان آنهاست. در این قسمت به برخی از این مباحث اشاره می‌شود. درس چهارم علوم اجتماعی (رجب‌زاده، دوران و سیدی، ۱۳۸۶) به دلایل شکل‌گیری، ارکان و اهداف سازمان ملل متحد پرداخته است. نویسندگان دو جنگ جهانی و خسارت‌های ناشی از آنها را دلیل اصلی تشکیل سازمان ملل دانسته و به سه مورد از مهم‌ترین اهداف آن در منشور ملل متحد اشاره کرده است. در ادامه تعامل با سایر کشورها در قالب نهاد‌های بین‌المللی بخشی از ضرورت‌های زندگی سیاسی کشورها در نظام جهانی معرفی شده و همکاری به‌جای تقابل راه منطقی برخورد با آنها پیشنهاد شده است. همچنین در صفحات ۳۲ و ۳۳ همین کتاب بخش‌هایی از مقدمه و مواد یک تا هفتم اعلامیه جهانی حقوق بشر برای اطلاع دانش‌آموزان آورده شده است. این در حالی است که کتاب‌های دوره دوم با تأکید بر معیار حق و باطل در قضاوت درباره ارزش‌ها، تمام ارزش‌های غیرتوحیدی و حتی غیراسلامی را بدون ارزش انسانی و جهان‌شمول دانسته و تمام آنها را متعلق به جهان غرب سکولار و در نتیجه باطل می‌داند. این تفاوت در مواجهه با عناصر فرهنگ غرب به تضاد بنیادین در جامعه‌پذیری سیاسی دوره نخست و دوم در کتاب‌های درسی جامعه‌شناسی منجر شده است.

۱. ۵.۳. ایران و نهاد‌های بین‌المللی

برخلاف کتاب‌های دوره دوم که به نهاد‌های بین‌المللی و رابطه ایران با آنها هیچ اشاره‌ای نکرده‌اند، در کتاب پیش‌دانشگاهی دوره نخست مطالب مهمی برای آشنایی دانش‌آموزان با تعامل کشورها در عرصه نهاد‌های بین‌المللی و ابعاد منفی و مثبت همکاری با آنها اشاره شده است. در مجموع نویسندگان این کتاب رویکرد مثبتی به همکاری کشورها با یکدیگر در قالب نهاد‌های بین‌المللی و منطقه‌ای دارند. برای نمونه، در درس چهارم علوم اجتماعی به عضویت جمهوری اسلامی ایران در بسیاری از نهادها، میثاق‌ها و قراردادهای بین‌المللی مانند منشور ملل متحد، اساسنامه دیوان داور بین‌المللی، اعلامیه حقوق بشر، کنوانسیون بین‌المللی رفع هر

گونه تبعیض نژادی و کنوانسیون حقوق کودک اشاره شده است، به این معنا که نویسنده مشروعیت این کنوانسیون‌ها را پذیرفتنی و عضویت ایران در آنها را ضروری می‌داند (رجب‌زاده، دوران و سیدی، ۱۳۸۶). در آخرین بخش کتاب نهادهای منطقه‌ای مانند اکو و آ. سه. آن. به‌عنوان نوع دیگری از نهادهای دولتی بین‌المللی و سازمان‌های غیردولتی بین‌المللی^۱ یا سازمان‌های مردم‌نهاد (سمن‌های) بین‌المللی به‌عنوان جدیدترین نهادهای بین‌المللی معرفی شده‌اند. با این حال، در کنار نگرش مثبت متن این کتاب نسبت به نهادهای بین‌المللی، در پاورقی صفحه ۳۴، حق وتوی پنج عضو دائم در شورای امنیت به‌عنوان حق کشورهای قدرتمندتر هم این‌گونه نقد شده است: «البته باید در نظر داشت که مانند داخل یک جامعه که هنجارها و مقررات به‌طور معمول به نفع صاحبان مزایا شکل می‌گیرد، در سازمان ملل و واحدهای تابعه نیز چنین است و کشورهای قدرتمندتر و ثروتمندتر نه‌تنها در تصمیم‌گیری دست بالا را دارند، این توانایی را هم دارند که مقررات را به نفع خویش تصویب کنند. نشانه بارز این امر برخورداری پنج کشور از حق وتو در شورای امنیت است» (رجب‌زاده، دوران و سیدی، ۱۳۸۶: ۳۴).

۲.۳.۵. امنیت ملی در کتاب‌های درسی

امنیت ملی و ابعاد آن از جمله موضوع‌های سیاسی است که تنها در کتاب علوم اجتماعی دوره پیش‌دانشگاهی دوره نخست به آن پرداخته و به مصداق‌های آن اشاره شده است، اما در کتاب‌های دوره دوم هیچ اشاره‌ای به آن نشده است. در این قسمت به مهم‌ترین فقره مربوط به امنیت ملی در علوم اجتماعی دوره نخست اشاره می‌شود. درس یازدهم علوم اجتماعی (رجب‌زاده، دوران و سیدی، ۱۳۸۶) دوره نخست حفظ امنیت ملی را از اهداف حیاتی کشورها معرفی کرده که بنا به شرایط هر دولت ممکن است تهدید نسبت به سرزمین، تهدید وحدت ملی یا تهدید یکی از منابع طبیعی آن کشور باشد. از نظر نویسندگان تهدید امنیت ملی از جامعه‌ای تا جامعه دیگر متفاوت بوده و حتی در یک جامعه در یک زمان نسبت به زمان دیگر ممکن است تغییر کند. برای نمونه، کتاب به راهبرد نفوذ اسرائیل در آمریکا و تلاش برای دستیابی به سلاح اتمی به‌منظور توسعه‌طلبی آن کشور و جنگ‌های متعدد با کشورهای همسایه آن اشاره کرده است. اشاره به اسرائیل به‌عنوان یک کشور در این کتاب می‌تواند نشان‌دهنده تغییر موضع کتاب از انکار اسرائیل به پذیرش واقعیت اسرائیل باشد. نمونه دیگر، راهبردهای امنیت ملی آمریکا شامل حفظ سرکردگی، استقرار دموکراسی در خاورمیانه، تسلط بر مناطق نفت‌خیز در خاورمیانه و آسیای میانه، مبارزه با تروریسم و حفظ امنیت اسرائیل است که دانش‌آموزان را با مهم‌ترین راهبردهای امنیتی آمریکا به‌عنوان دشمن اصلی ایران، آشنا می‌سازد.

۶. نظام جهانی و فرهنگ جهانی در کتاب‌های درسی

نظام جهانی و فرهنگ جهانی به‌عنوان موضوع رایج در جامعه‌شناسی معاصر، اگرچه با رویکردهایی متفاوت، اما مورد توجه نویسندگان هر دو دوره کتاب‌های درسی جامعه‌شناسی بوده است. درحالی‌که نویسندگان دوره نخست با اشاره به تاریخچه شکل‌گیری نظام جهانی، آن را پدیده‌ای تاریخی و واقعیت شرایط بین‌المللی کنونی می‌دانند، نویسندگان دوره دوم با تأکید بر ناتوانی فرهنگ غرب برای جهانی شدن به نقد رابطه استعماری غرب با کشورهای دیگر پرداخته است. در این قسمت ابتدا به مواردی در کتاب‌های دوره نخست درباره موضوع نظام جهانی که نشان‌دهنده رویکرد نویسندگان آنها به مسئله جهانی شدن است، اشاره شده و سپس به رویکرد کتاب‌های دوره دوم به موضوع فرهنگ جهانی پرداخته شده است.

در کتاب علوم اجتماعی (رجب‌زاده، دوران و سیدی، ۱۳۸۶) در قسمت پایانی درس نخست پس از تشریح شکل‌گیری دولت-ملت‌ها از فروپاشی امپراتوری‌های بزرگ به شکل‌گیری نظام جهانی از درون فرایند فروپاشی امپراتوری‌های بزرگ اشاره شده و درس دوم به شکل‌گیری دولت-ملت‌های امروزی پس از افول امپراتوری‌های بزرگ پرداخته شده است. گسترش جغرافیایی نظام جهانی پس از رنسانس که در نهایت به استعمار انجامید، موضوع درس سوم همان کتاب است. درس پنجم علوم اجتماعی دوره نخست ابعاد اقتصادی جهانی شدن را بررسی می‌کند. کتاب نسبت به نهادهای اقتصادی مانند بانک جهانی و صندوق بین‌المللی پول موضعی مثبت داشته و آنها را برای نظام جهانی ضروری می‌داند. در پایان درس پنجم نویسندگان به دو نظر متفاوت درباره جهانی شدن پرداخته‌اند: «عده‌ای آن را امری طبیعی می‌دانند که در جریان رشد اقتصاد کشورها پدید آمده است» (رجب‌زاده، ۱۳۸۶: ۴۸). «این گروه، نسبت به جهانی شدن نظر مثبتی دارند و آن را عاملی برای رشد و توسعه اقتصادی کشورهای پیرامونی می‌دانند». «عده‌ای دیگر، این امر را نتیجه اراده و انگیزه سرمایه‌داران برای دستیابی به سود بیشتر و اراده دولت‌ها در وابسته کردن دیگران به خود می‌دانند. این گروه بیشتر بر این نکته تأکید می‌کنند که در جریان وابستگی اقتصاد کشورها، جوامع و شرکت‌های بزرگ سود می‌برند و کشورهای فقیر ضرر می‌کنند» (رجب‌زاده، دوران و سیدی، ۱۳۸۶: ۴۹). نویسندگان با بیان نظرها و دلایل هر دو گروه درباره جهانی شدن اقتصاد در نهایت قضاوت را به مخاطبان واگذار می‌کنند و هیچ‌گونه پیش‌داوری درباره آن به دانش‌آموزان ارائه نمی‌کنند. نویسندگان کتاب، عمل در نظام جهانی را به بازی شطرنج تشبیه کرده‌اند، با این تفاوت‌ها که بازیگران این صحنه بسیار بیشتر از شطرنج هستند، قدرت نابرابری دارند و قواعد از پیش تعیین‌شده نیستند. این مطالب مخاطبان را برای پذیرش روش‌های مسالمت‌آمیز مانند گفت‌وگو و مذاکره در تعامل با نظام بین‌الملل آماده می‌سازد.

برخلاف رویکرد واقع‌گرایانه و دوجانبه کتاب‌های دوره نخست به پدیده جهانی شدن که نکات مثبت و منفی آن را بیان کرده بود، کتاب‌های دوره دوم نگرشی به‌طور کامل منفی و یک‌سویه به نظام جهانی و به‌ویژه فرهنگ غرب دارند. در این کتاب‌ها با اشاره به تاریخچه استعمار غرب، فرهنگ غرب فرهنگی بدون توانایی جهانی شدن و هر نوع نگرش و ارزش مناسب معرفی شده که فرجام آن شکست و نابودی است. در ادامه به شواهدی از کتاب‌های دوره دوم که بیانگر این نگرش یک‌سویه و مطلق‌نگر است، اشاره می‌شود. در درس سوم علوم اجتماعی، پارسانیا (۱۳۹۳) به تعریف و انواع امپریالیسم و استعمار غربی پرداخته است. امپریالیسم به سه شکل سیاسی، اقتصادی و فرهنگی ایجاد شده و استعمار به اشغال کشورهای غیراروپایی از سوی کشورهای اروپایی از سده پانزدهم به این سو گفته می‌شود. همچنین در این درس عملکرد اروپاییان در برخورد با ساکنان بومی قاره آمریکا، نسل‌کشی و بردگی آنها نقد شده است؛ و در ادامه به استعمار نو و فرانو اشاره شده است. «در استعمار نو کشورهای استعمارگر با استفاده از ظرفیت‌هایی که در دوره نفوذ یا دوره استعمار نظامی و سیاسی خود ایجاد کرده‌اند، از مجریان بومی و داخلی کشورهای مستعمره استفاده می‌کنند» (پارسانیا، ۱۳۹۳: ۲۱). در ادامه، به کودتا به‌عنوان یک روش در استعمار نو اشاره کرده و سه کودتا در ایران را (یعنی کودتای انگلیسی سوم اسفند رضاخان، کودتای امریکایی ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ محمدرضا شاه، و کودتای شکست‌خورده نوژه) ذکر کرده است. در استعمار فرانو، غرب، هویت فرهنگی دیگر کشورها را هدف قرار می‌دهد و به ارزش‌ها و آرمان‌های آنها هجوم می‌برد، و به جای آن ارزش‌ها و آرمان‌های خود را تبلیغ و ترویج می‌کند. «استعمار فرانو، گسترش و سلطه فرهنگ غرب بر همه جهان و غربی کردن جهان را در پوشش نام جهانی شدن پیگیری می‌کند» (پارسانیا، ۱۳۹۳: ۲۲). در این فقره نگرش سراسر منفی نویسنده به رابطه غرب با کشورهای عقب‌مانده و شرایط جهانی شدن بیان شده است. در این مطالب، به جنبه‌های مثبت جهانی شدن که در کتاب‌های دوره نخست ذکر شده بود، اشاره‌ای نشده است. درس دوم همان کتاب با عنوان «فرهنگ جهانی» بر گوناگونی فرهنگ‌ها در گستره تاریخی و جغرافیایی تأکید می‌کند، و برخی فرهنگ‌ها را دارای توانایی جهانی شدن و برخی را بدون آن می‌داند. از نظر نویسنده فرهنگ‌های جهانی دو گونه‌اند: گونه نخست فرهنگی است که باورها، ارزش‌ها یا رفتار آن ناظر بر قوم، یا منطقه یا گروهی ویژه است. چنین فرهنگی با عبور از مرزهای جغرافیایی خود، جهان را به مناطقی دوگانه تقسیم می‌کند؛ یکی از این دو، منطقه مرکزی و دیگری پیرامونی است. منطقه مرکزی، منطقه‌ای است که منطقه پیرامونی را به خدمت می‌گیرد (پارسانیا، ۱۳۹۳: ۱۳)؛ برای نمونه فرهنگ صهیونیسم بین‌الملل و فرهنگ سرمایه‌داری از آن جمله‌اند. به این ترتیب، از نظر نویسنده فرهنگ شایسته جهانی شدن، فرهنگی است با باورها، آرمان‌ها و

ارزش‌های موافق با فطرت آدمی که هنجارها و رفتارهایش نیز براساس آن آرمان‌ها و باورها شکل گرفته است و این همان فرهنگ حق است. در ادامه درس، نویسنده با تأکید بر اینکه فرهنگ جهانی باید ارزش‌های عام و جهان‌شمول داشته باشد، حقیقت، معنویت، عدالت، حریت، مسئولیت و عقلانیت را از مهم‌ترین ویژگی‌های فرهنگ مطلوب جهانی معرفی می‌کند. تحلیل مقایسه‌ای محتوای کتاب‌های دو دوره نشان‌دهنده تفاوت بنیادی دو دوره در مواجهه با غرب و نظام جهانی برآمده از آن است. درحالی‌که کتاب‌های هر دو دوره نظام جهانی موجود را نقد و برخی پیامدهای مثبت برای آن ذکر می‌کنند، اما یک تفاوت اساسی در رویکرد آنها نسبت به غرب و فرهنگ آن وجود دارد. کتاب‌های دوره نخست بدون نقد رادیکال مبانی هستی‌شناختی و انسان‌شناختی فرهنگ غرب به عملکرد عینی آن در ارتباط با کشورهای توسعه‌نیافته و استعمار می‌پردازند، و راه نجات را هم در کسب دانش غرب و ابزار آن را رابطه عقلانی با غرب می‌دانند. در مقابل، در دوره دوم تأکید اصلی نویسندگان آن است که مبانی فلسفی فرهنگ غرب برخلاف فطرت انسانی و غیرمعنوی و سکولار است، بنابراین هیچ امیدی به نجات از راه تعامل با غرب نیست و حتی خود غرب هم راه نجاتی از سکولاریسم خود ندارد و محکوم به فناست.

۷. جنبش‌های اسلامی اخیر در کتاب‌های درسی

جنبش‌های دهه اخیر که به نام‌هایی همچون بهار عربی و بیداری اسلامی مشهور شده‌اند، در کتاب‌های دوره نخست موضوعیت نداشتند، اما کتاب‌های دوره دوم این جنبش‌ها را به‌عنوان پیامدها و نتایج انقلاب اسلامی ایران با هدف کسب هویت اسلامی معرفی کرده‌اند. در قسمت پایانی درس یازدهم جامعه‌شناسی ۲ نویسنده انقلاب‌ها و اعتراض‌های جهان اسلام طی سال‌های اخیر را الهام‌گرفته از انقلاب اسلامی معرفی می‌کند، و هدف آنها را کسب و بازگشت به هویت اسلامی می‌داند. درس چهاردهم علوم اجتماعی دوره دوم به تحولات اخیر در کشورهای عربی با عنوان بیداری اسلامی پرداخته است. درس با تصویری از جنبش‌التحریر مصر شروع می‌شود. نویسنده در درس چهاردهم همان کتاب جنبش انتفاضه فلسطین، جهاد اسلامی افغانستان و جبهه نجات اسلامی الجزایر را از جنبش‌های اسلامی متأثر از انقلاب اسلامی ایران می‌داند. همچنین نویسنده کتاب، جنبش‌های اخیر در کشورهای عربی را نه جنبش‌های دموکراتیک و بهار عربی، بلکه ناشی از تأثیر انقلاب اسلامی ایران و جنبش بیداری اسلامی می‌داند. در واقع، نویسنده باور دارد که انقلاب اسلامی ایران از راه بیداری اسلامی، الگوی جدیدی از حرکت انقلابی و نظام سیاسی را به امت اسلامی ارائه کرده است که نوع آرمانی آن در وصیت‌نامه امام خمینی «تشکیل یک دولت اسلامی با جمهوری‌های آزاد و

مستقل» (پارسا، ۱۳۹۳: ۱۳۱) برای مسلمانان جهان خواهد بود. در همین زمینه، تصویری نمادین از جنبش‌های اخیر کشورهای اسلامی درون یک مشت گره‌خورده در صفحه ۱۳۱ چاپ شده است. تمام موارد بالا نشان می‌دهد نظام سیاسی آرمانی نویسندگان کتاب‌های دوره دوم یک دولت اسلامی جهانی از راه انقلاب‌های عقیدتی در جهان اسلام است و بر همین مبنا تلاش می‌کنند دانش‌آموزان را برای چنین آرمانی جامعه‌پذیر کنند. گرچه ابعاد اصلی و ویژگی‌های دیگر این حکومت اسلامی جهانی با جمهوری‌های مستقل در کتاب‌ها توضیح داده نشده است.

۸. تحلیل داده‌ها و یافته‌های پژوهش

به‌منظور بررسی مقایسه‌ای الگوهای جامعه‌پذیری سیاسی دو دوره، مهم‌ترین مفاهیم مربوط به سیاست خارجی در کتاب‌های هر دوره در جدول ۱ به‌صورت تطبیقی ارائه شده است.

جدول ۱. مقایسه الگوهای مفهومی جامعه‌پذیری سیاسی در کتاب‌های درسی دو دوره

مفاهیم اصلی	کتاب‌های دوره نخست	کتاب‌های دوره دوم
۱. نقد جهان غرب	-نگرش انتقادی به غرب. -پذیرش مبانی مدرنیته و دموکراسی غرب؛ نقد نظام سرمایه‌داری، اخلاق مصرفی، استعمار و تبعیض در غرب. -امکان گفتگو و تعامل انتقادی میان اسلام و مدرنیته غربی.	-نگرش غرب‌ستیزانه. -رد مبانی انسان‌گرایانه مدرنیته و دموکراسی غرب و نقد رادیکال ارزش‌ها، تاریخ، سبک زندگی، سکولاریسم، لیبرالیسم و استعمار غرب. -انکار امکان هر نوع تعامل میان فرهنگ اسلامی و مدرنیته غربی، به‌جز بعد تکنولوژیک روابط با غرب.
۲. سیاست خارجی	-پذیرش نظام جهانی مبتنی بر موجودیت دولت-ملت‌ها در جهان. -پذیرش دیپلماسی به‌عنوان بهترین روش تعامل میان کشورها و نقد شیوه‌های زورمدارانه. -معرفی نظریه گفت‌وگوی تمدن‌ها. -ناگزیری رابطه میان کشورها برای مسائل منطقه‌ای و جهانی.	-مطرح نشدن موضوع سیاست خارجی در کتاب‌ها. -نقد رادیکال ساختار دولت-ملت در نظام جهانی و تلاش برای تغییر آن. -معرفی نظریه برخورد تمدن‌ها. -تعریف ماهیت رابطه ایران با غرب به‌عنوان رابطه تضاد بنیادین.
۳. دیپلماسی	-معرفی دیپلماسی بهترین ابزار تعامل با جهان. -معرفی اقتناع، پاداش و تهدید به مجازات به‌عنوان مهم‌ترین روش‌های دیپلماسی. -شناسایی حقوق بشر، مردم‌سالاری، آزادی، صلح و امنیت جهانی به‌عنوان ارزش‌های مشترک برای اقتناع در سطح نظام جهانی.	-مطرح نشدن دیپلماسی به‌عنوان موضوع در کتاب‌های درسی. -نبود ارزش‌های مشترک جهان‌شمول میان فرهنگ اسلامی و غرب.

مفاهیم اصلی	کتاب‌های دوره نخست	کتاب‌های دوره دوم
۴. نهادهای بین‌المللی	- پذیرش بنیان‌های نظری نهادهای بین‌المللی و لزوم همکاری‌های بین‌المللی براساس ارزش‌های مشترک بشری به‌منظور حفظ و ارتقای منافع ملی.	- مطرح نشدن موضوع نهادهای بین‌المللی به‌دلیل تضاد بنیادی فرهنگ اسلامی با فرهنگ جهانی غرب‌محور.
۵. ایران و نهادهای بین‌المللی	- مشروع، مفید و لازم بودن همکاری و عضویت ایران در کنوانسیون‌ها و نهادهای بین‌المللی. - نقد برخی قوانین و عملکردها در ساختار نهادهای بین‌المللی (مانند حق وتو در شورای امنیت).	- غرب‌محور بودن و در نتیجه مشروعیت نداشتن نهادها و کنوانسیون‌های بین‌المللی در چارچوب نظام جهانی.
۶. امنیت ملی	- امنیت ملی به‌عنوان یکی از اهداف حیاتی کشورها. - متغیر بودن امنیت ملی هر دولت در زمان و مکان متفاوت.	- مطرح نشدن موضوع در کتاب به‌دلیل بی‌اهمیت بودن مفاهیم مرتبط با ملیت.
۷. نظام جهانی	- نظام جهانی کنونی پدیده‌ای اقتصادی، فرهنگی، تاریخی و واقعی است که در کنار جنبه‌های مثبتی مانند دموکراسی و انقلاب صنعتی، نقدهایی بر عملکرد آن در موضوع‌هایی مانند جنگ، نابرابری، آلودگی و استعمار وجود دارد. - برای کشورهای توسعه‌نیافته امکان توسعه اقتصادی و تغییر جایگاه در نظام جهانی وجود دارد. - استعمار عامل ادغام ایران به‌عنوان دولت پیرامونی در نظام جهانی بود. توسعه دوره پهلوی توسعه وابسته در پیرامون بود.	- نقد رادیکال بنیان‌های فلسفی، انسان‌شناختی و هستی‌شناسانه نظام جهانی. - نظام جهانی محصول فرهنگ سلطه‌ی غرب بوده که توانایی جهانی شدن را از نظر فلسفی و فرهنگی ندارد زیرا با فطرت انسان ناسازگار است. - امپریالیسم، برده‌داری، استعمار نو و فرانوی بر بنیان فرهنگ سکولار غرب مهم‌ترین ویژگی‌های نظام جهانی کنونی‌اند. عامل اصلی عقب‌ماندگی کشورهای اسلامی از جمله ایران نظام جهانی غرب‌محور است. - تنها دین اسلام توانایی جهانی شدن را دارد. - در دوره پهلوی به‌دلیل اقدام‌های نوسازی دولت و ایستگی ایران شدیدتر شد.
۸. جنبش‌های اسلامی اخیر	- مورد توجه بودن انقلاب اسلامی نه به‌عنوان پدیده جهانی و الگوی حرکت‌های اسلامی، بلکه به‌عنوان پدیده‌ای اجتماعی داخلی.	- هویت مذهبی بودن جنبش‌های اسلامی و تاثیر انقلاب اسلامی ایران بر شکل‌گیری آنها. - متفاوت بودن بیداری اسلامی از همه جنبش‌های سکولار و رهایی‌بخش پیشین در اهداف و ماهیت اسلامی آن.

منبع: نگارندگان

تحلیل انتقادی محتوای کتاب‌های دو دوره تفاوت عمیقی در ایستارها و ارزش‌های سیاست خارجی و به‌ویژه برخورد آنها با مجموعه کشورهای جهان غرب نشان می‌دهد. درحالی‌که

نویسندگان دوره نخست تنها به نقد برخی از جنبه‌های جهان غرب مانند نظام سرمایه‌داری، پدیده استعمار و برخی سیاست‌ها و ارزش‌های تبعیض‌آمیز در جامعه غرب پرداخته‌اند، نویسندگان دوره دوم تمام مبانی فلسفی، ارزش‌های بنیادین، تاریخ، سبک زندگی، اعتقادات و میراث غرب و مدرنیسم را به نقد رادیکال می‌کشند و آن را انکار می‌کنند. بدیهی است این تفاوت ناشی از تضاد بنیادی رویکرد کتاب‌های دو دوره به بنیادهای مدرنیسم است. درحالی‌که کتاب‌های دوره نخست با فرض پذیرش تفکر بنیادین مدرنیته غربی به نقد و اصلاح آن می‌کوشند، کتاب‌های دوره دوم با انکار امکان هر گونه گفتگو میان تفکر دینی و مدرنیته غربی، سعی در نقد بنیادین فلسفه و مبانی معرفتی تمدن غرب دارند.

سیاست خارجی، دیپلماسی، نهادهای بین‌المللی، امنیت ملی و رابطه ایران با این نهادها به‌عنوان ابزارهای دولت‌ها در روابط بین‌المللی از موضوع‌های مورد تأکید در کتاب‌های دوره نخست و ارائه‌کننده الگوی جامعه‌پذیری سیاسی تعامل‌گرا با نظام بین‌الملل به دانش‌آموزان بودند. در مقابل، کتاب‌های دوره دوم به این مفاهیم یا نپرداخته‌اند یا رویکردی منفی به همکاری با نهادهای بین‌المللی داشته‌اند. مفهوم نظام جهانی و نقد آن در هر دو دوره از کتاب‌ها ارائه شده است، اما رویکرد هر دوره به موضوع متفاوت است. درحالی‌که دوره نخست واقعیت نابرابر نظام جهانی را می‌پذیرد، تلاش می‌کند راهی برای ارتقای جایگاه کشور در آن ارائه کند، در مقابل کتاب‌های دوره دوم با نقد تمام‌عیار نظام جهانی کنونی آن را محصول نظام سلطه و نپذیرفتنی می‌دانند که باید نابود شود و نظام جهانی اسلام گسترش یابد، چراکه تنها فرهنگ اسلام توان جهانی شدن را دارد. جنبش‌های اسلامی اخیر هم در راه همین آرمان، یعنی نابودی نظام جهانی موجود و گسترش فرهنگ معنوی اسلام تفسیرشدنی هستند. مقایسه رویکرد کتاب‌های دو دوره به مباحث سیاست خارجی نشان‌دهنده تفاوت‌ها و گاهی تضادهای بنیادین میان ارزش‌ها و الگوهای جامعه‌پذیری سیاسی دو دوره سیاسی است. این تضادها بازتاب‌دهنده گفتمان‌های سیاست خارجی غالب در دو دوره خاتمی و احمدی‌نژاد هستند. براساس نتایج پژوهش درحالی‌که محتوای کتاب‌های جامعه‌شناسی دوره خاتمی براساس گفتمان تنش‌زدایی و صلح، بر ارزش‌های آزادی، دولت ملی، جامعه مدنی و کنش‌های مصالحه‌جویانه در برخورد با نظام بین‌الملل تأکید دارند، کتاب‌های دوره احمدی‌نژاد متأثر از سیاست‌های اصول‌گرایانه دولت ایشان بر ارزش عدالت، هویت اسلامی جامعه، تقابل با نظام جهانی و ایجاد نظام جهانی اسلام تأکید می‌کنند. به‌عبارت دیگر، در نظام سیاسی ایران به‌دلیل نبود الگوی واحد جامعه‌پذیری سیاسی با ارزش‌های سیاسی مشترک با تغییر قوه مجریه، و در پی آن تغییر اهداف و برنامه‌های درسی ملی، الگوهای جامعه‌پذیری و فرهنگ سیاسی دچار دگرگونی‌های بنیادین می‌شود. نبود الگوی مشترک جامعه‌پذیری سیاسی سبب شده است با هر

تغییر جناح سیاسی در دولت، متن و محتوای این کتاب‌ها هم دستخوش دگرگونی شده و الگوهای متفاوتی متناسب با گفتمان هر دولت به دانش‌آموزان ارائه شود.

بیانیه نبود تعارض منافع

نویسندگان اعلام می‌کنند که تعارض منافع وجود ندارد و تمام مسائل اخلاق در پژوهش را شامل پرهیز از دزدی ادبی، انتشار و یا ارسال بیش از یک بار مقاله، تکرار پژوهش دیگران، داده‌سازی یا جعل داده‌ها، منبع‌سازی و جعل منابع، رضایت ناآگاهانه سوژه یا پژوهش‌شونده، سوء رفتار و غیره، به‌طور کامل رعایت کرده‌اند.

منابع و مأخذ

۱. آلموند، گابریل؛ جی. بینگهام پاول جونیور؛ رابرت جی. مونت. (۱۳۷۶) چارچوبی نظری برای بررسی سیاست تطبیقی، ترجمه علیرضا طیب. تهران: مرکز آموزش مدیریت دولتی.
۲. ازغندی، سید علیرضا. (۱۳۷۸، زمستان) «تنش‌زدایی در سیاست خارجی: مورد جمهوری اسلامی ایران ۷۸-۱۳۶۷»، مجله سیاست خارجی، ۱۳، ۴: ۱۰۳۵-۱۰۴۷، در: <http://ensani.ir/file/download/article/20101206164338-257.pdf> (۲۱ مرداد ۱۳۹۴).
۳. امیری، عبدالله. (۱۳۸۵) سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران. تهران: نشر علوم نوین.
۴. بلوتین ژوزف، پاملا و دیگران. (۱۳۸۹) فرهنگ‌های برنامه درسی: نظریه‌ها، ترجمه محمود مهرمحمدی و دیگران. تهران: سمت.
۵. پارسانیا، حمید. (۱۳۹۳) علوم اجتماعی: جامعه‌شناسی نظام جهانی. تهران: شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران.
۶. پارسانیا، حمید و دیگران. (۱۳۸۹) جامعه‌شناسی ۱. تهران: شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران.
۷. پارسانیا، حمید و دیگران. (۱۳۹۰) جامعه‌شناسی ۲. تهران: شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران.
۸. چیلکوت، رونالد. (۱۳۷۷) نظریه‌های سیاست تطبیقی، ترجمه وحید بزرگی و علیرضا طیب. تهران: رسا.
۹. دهقانی فیروزآبادی، سید جلال‌الدین. (بهار) ۱۳۹۳، «گفتمان اعتدال‌گرایی در سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران»، فصلنامه سیاست خارجی، ۲۸، ۱: ۳۹-۱. در: http://fp.ipisjournals.ir/article_13618.html (۱۳ مرداد ۱۳۹۴).
۱۰. دهقانی فیروزآبادی، سید جلال‌الدین. (۱۳۸۷) «سیاست خارجی دولت نهم»، رهیافت‌های سیاسی و بین‌المللی، ۱۳: ۳۵-۷۴، در: <https://www.sid.ir/fa/journal/ViewPaper.aspx?id=96068>. (۱۳ مرداد ۱۳۹۴)
۱۱. راش، مایکل. (۱۳۷۷) جامعه و سیاست: مقدمه‌ای بر جامعه‌شناسی سیاسی، ترجمه منوچهر صبوری. تهران: سمت.
۱۲. رجب‌زاده، احمد. (۱۳۸۲) جامعه‌شناسی ۱. تهران: شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران.
۱۳. رجب‌زاده، احمد. (۱۳۸۳) جامعه‌شناسی ۲. تهران: شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران.
۱۴. رجب‌زاده، احمد؛ بهزاد دوران و فرشته سیدی. (۱۳۸۶) علوم اجتماعی: جامعه‌شناسی نظام جهانی. تهران: شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران.
۱۵. رضائی، علیرضا. (۱۳۸۷، تابستان) «تبیین دوره‌های سیاست خارجی ج.ا.ا از منظر تئوری‌های روابط بین‌الملل»، فصلنامه راهبرد، ۱۶، ۴۸: ۹۰-۱۰۰، در: <http://ensani.ir/fa/article/130605> (۱ مرداد ۱۳۹۴).

۱۶. سیف‌زاده، سید حسین. (۱۳۸۴) *سیاست خارجی ایران*. تهران: میزان.
۱۷. عیوضی، محمدرحیم. (۱۳۸۷، تابستان) «تحلیلی بر سیاست خارجی آقای دکتر محمود احمدی‌نژاد» *فصلنامه راهبرد یاس*، ۱۴: ۲۳۰-۲۰۹، در: <http://ensani.ir/fa/article/105044> (۲۰ تیر ۱۳۹۴).
۱۸. قوام، سید عبدالعلی. (۱۳۸۷) *اصول سیاست خارجی و سیاست بین‌الملل*. تهران: سمت.
۱۹. منصوری‌مقدم، جهانشیر؛ علی اسمعیلی. (۱۳۹۰، بهار) «تحلیلی بر سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران در دوره ریاست‌جمهوری محمود احمدی‌نژاد از منظر مدل پیوستگی جیمز روزنا» *فصلنامه سیاست*، ۴۱، ۱: ۲۸۳-۳۰۰، در: https://jfq.ut.ac.ir/article_29734_0.html (۱۵ تیر ۱۳۹۴).
۲۰. نقیب‌زاده، احمد. (۱۳۸۳) *جامعه‌شناسی بی‌طرفی و روانشناسی انزوگرانی در تاریخ دیپلماسی ایران*. تهران: مرکز چاپ و انتشارات وزارت امور خارجه.
۲۱. یونسکو. (۱۳۸۱) *فرهنگ دموکراسی: رویکردی نو برای مدارس*، ترجمه سهراب رضایی، ویراستار نعمت‌الله کاظمی فرامرز. تهران: عابد.

Research Paper

A Comparison of Foreign Policy Discourses in Sociology Textbooks during the Presidencies of Khatami and Ahmadinejad

Ahmad Naghibzadeh^{1*}, Vahid Amani Zoeram²

¹ Professor, Faculty of Law & Political Science, University of Tehran, Iran

² PhD in Political Science, Faculty of Law & Political Science, University of Tehran, Iran

Received: 21 July 2016, Accepted: 14 March 2022

© University of Tehran

Abstract

Public attitudes toward foreign policy issues are part of the political culture of every country, and are influenced by the process of formal education and the curriculum adopted by schools and universities. In countries such as Iran with political electoral systems, in which rival political groups have reached no consensus on foreign policy approaches, issues and concepts, it is highly likely that changes in the executive branch would be followed by fundamental changes in the way the textbooks are designed to provide the students with knowledge about the theoretical and real-world examples of foreign policy challenges. Under different presidents, students might be confronted with different and sometimes conflicting types of values and attitudes toward foreign policy. These changes have been viewed as necessary in order to educate the younger generation to be prepared for foreign policy challenges. When Mohammad Khatami came to power as president in 1997, major changes took place in Iran's domestic and foreign policies, and in turn they led to changes in the content of high school sociology textbooks to reflect new values and attitudes. At the end of Khatami's presidency and the beginning of Ahmadinejad's presidency in 2005, the same books underwent fundamental changes as a new discourse of foreign policy emerged in the Islamic Republic of Iran. These changes indicate the lack of a grand strategy in defining the principles of domestic and foreign policy in a way which is not subjected to the whims and wishes of the dominant political faction and key leaders who win the presidential elections. This variability in the principles of domestic and foreign policy leads to continuous changes in the values and attitudes towards foreign policy issues and challenges in the process of political socialization. The main objectives of the authors are to study Iran's high school sociology

---

* Corresponding Author Email: anaghib@ut.ac.ir

textbooks during the presidency of the reformist Khatami's presidency and compare them to the era of fundamentalist Ahmadinejad.

The main research question is: What has been the impact of the change of dominant political faction in the Iranian executive branch on the foreign policy discourse in the high-school sociology textbooks? In their hypothesis, the authors argue that changes in the foreign policy discourse of Iran's presidency markedly influence the high school curriculum. Qualitative content analysis method was used to compare the text of three sociology books published in Khatami's era with the same titles in Ahmadinejad's era. The content of each textbook, including text, images and symbols had to be considered as units of analysis in order to investigate major similarities and differences in how foreign policy issues were depicted in each textbook. The main findings indicate a fundamental difference in the patterns of political socialization and political culture related to complex foreign policy issues during the two periods. Although the textbooks of both time periods reflected a critical approach to the West, Khatami era's textbooks was based on the policy of accepting and interacting with the Western world, while Ahmadinejad era's approach was mostly to criticize the West and emphasize the obstacles in the interactions between the Western countries and the Islamic world. Furthermore, concepts such as diplomacy and international institutions were among the topics mentioned in the Khatami's textbooks, which provided students with a model of active foreign policy in the international system. In contrast, the textbooks of the Ahmadinejad period indicated the difficulties of cooperation with international institutions and considered confrontation with the key international actors highly likely.

Keywords: Curriculum, Iran's Foreign Policy, Political Culture, Khatami, Ahmadinejad

Declaration of conflicting interests

The authors declared no potential conflicts of interest with respect to the research, authorship, and/or publication of this article.

Funding

The authors received no financial support for the research, authorship, and/or publication of this article.

ORCID iDs: <https://orcid.org/0000-0002-2075-7348>

References

- Almond, Gabriel A., Bingham Powell Jr.; and Robert J. Mont. (1997) *Siyāsāt-e moghayese'i (Comparative Politics: A Theoretical Framework)*, trans. Alireza Tayeb. Tehran: Governmental Management Training Center. [in Persian]
- Amiri, Abdullah. (2006) *Siyāsāt-e khārejī-'i jomhurī-'i eslāmī-'i Īrān (Foreign Policy of the Islamic Republic of Iran)*. Tehran: Olom-e Novin. [in Persian]
- Azghandi, Seyed Alireza. (1999, Winter) "Tanesh'zedai dar siyāsāt-e khareji: mored-e Jomhuri-e eslāmī-'i Īrān, 1367-78 (De-escalation in Foreign Policy: the Case of the Islamic Republic of Iran, 1988-1999),"

- Majale-ye siyāsāt-e khārejī (Journal of Foreign Policy)* 13, 4: 1047-1035. Available at: <http://ensani.ir/file/download/article/20101206164338-257.pdf> (Accessed 12 August 2015). [in Persian]
- Blutin Joseph, Pamela, et al. (2010) *Cultures of Curriculum: Theories*, trans. Mahmoud Mehrmohammadi, et al. Tehran: Samt. [in Persian]
- Chilcote, Ronald H. (1998) *Nazariye'hā'ye siyāsāt-e tatbighi (Theories of Comparative Politics)*, trans. Vahid Bozorgi and Alireza Tayeb. Tehran: Rasā. [in Persian]
- Dehghani Firoozabadi, Seyed Jalaloddin. (2014, Spring) "Goftemān-e etedālgarāi dar siyāsāt-e khārejī jomhouri-e eslāmī-'i Īrān (The Discourse of Moderation in the Foreign Policy of the Islamic Republic of Iran," *Faslnāmeḥ-ye siyāsāt-e khārejī (Journal of Foreign Policy)* 28, 2: 1-39. Available at: http://fp.ipisjournals.ir/article_13618.html (Accessed 4 August 2015). [in Persian]
- . (2008) "Siyāsāt-e khārejī-e dolat-e nohom (Foreign Policy of the Ninth Government)," *Rahyāft'hā-ye siyāsī va bein'ol mellali (Political and International Approaches)* 13: 74-35. Available at: <https://www.sid.ir/fa/journal/ViewPaper.aspx?id=96068> (Accessed 4 August 2015). [in Persian]
- Eivazi, Mohammad Rahim. (2008, Summer) "Tahlili bar siyāsāt-e khārejī-ye doktor mahmood-e Ahmadinejad (An Analysis of Foreign Policy of Dr. Mahmoud Ahmadinejad," *Faslnāmeḥ-ye rāhbord-e yas (Journal of Yas Strategy)* 14: 209-230. Available at: <http://ensani.ir/fa/article/105044> (Accessed 11 July 2015). [in Persian]
- Mansoori Moghaddam, Jahanshir; Ali Esmael. (2011, Spring) "Tahlili bar siyāsāt-e khārejī-ye jomhuri-e eslāmī-'i Īrān dar dore-ye riyāsāt jumhuri-ye mahmood-e Ahmadinejad az manzar-e model-e payvastegi-ye jamez rozenā (Analysis of Iran's Foreign Policy during the Presidency of Mahmoud Ahmadinejad: from the Perspective of Coherence Model of James Rosenau," *Faslnāmeḥ-ye siyāsāt (Politics Quarterly)* 41, 1: 283-300. Available at: https://jppq.ut.ac.ir/article_29734_0.html?lang=en (Accessed 6 July 2015). [in Persian]
- Naqibzadeh, Ahmad. (2004) *Jāme'shenāsi-ye be'taraḥi va ravān'shenāsi-ye enzevā'garāi dar tāriḥ-e diplomāsi Īrān (The Sociology of Neutrality and the Psychology of Isolationism in the History of Iranian Diplomacy)*. Tehran: Ministry of Foreign Affairs Press. [in Persian]
- Parsania, Hamid. (2014) *Olom-e ejtemā'i: jāme'shenāsi-ye nezām-e jahāni (Social Sciences: Sociology of the World System)*. Tehran: Nashr-e ketāb'hā-ye darsi Īrān. [in Persian]
- Parsania, Hamid, et al. (2010) *Jāme'shenāsi-ye yek (Sociology 1)*. Tehran: Nashr-e ketāb'hā-ye darsi Īrān. [in Persian]
- . (2011) *Jāme'shenāsi-ye du (Sociology 2)*. Tehran: Nashr-e ketāb'hā-ye darsi Īrān. [in Persian]
- Qawam, Sayed Abdul Ali. (2008) *Osol-e siyāsāt-e khārejī va siyāsāt-e bein'ol mellal (Principles of Foreign Policy and International Policy)*. Tehran: Samt. [in Persian]
- Rajabzadeh, Ahmad. (2004) *Jāme'shenāsi-ye du (Sociology 2)*. Tehran: Nashr-e ketāb'hā-ye darsi Īrān. [in Persian]

- . (2003)) *Jāme' shenāsi-ye yek (Sociology I)*. Tehran: Nashr-e ketāb'hā-ye darsi Īrān. [in Persian]
- Rajabzadeh, Ahmad; Behzad Doran and Fereshteh Seyedi. (2007) *Olom-e ejtemā'i: jāme' shenāsi-ye nezām-e jahāni (Social Sciences: Sociology of the World System)*. Tehran: Nashr-e ketāb'hā-ye darsi Īrān. [in Persian]
- Rezaei, Alireza. (2008, Summer) "Tabeen-e doreh'hā-ye siyāsat-e khārejī-ye jomhuri-e eslāmī-'i Īrān az manzar-e teori'hā'ye ravābet'e bein'ol mellal (Explaining the Foreign Policy Periods of the Islamic Republic of Iran from the Perspective of Theories of International Relations)," *Fasl-nāmeḥ-ye rāhbord (Journal of Strategy)* 16, 48: 100–90. Available at: <http://ensani.ir/fa/article/130605> (Accessed 23 July 2015). [in Persian]
- Rush, Michael. (1998) *Sosāyeti va siyāsat (Society and Politics)*, trans. Manouchehr Sabouri. Tehran: Samt. [in Persian]
- Seifzadeh, Seyed Hossein. (2005) *Siyāsat-e khārejī-ye Īrān (Iran's Foreign Policy)*. Tehran: Mizān. [in Persian]
- UNESCO. (2002) *Farhang-e democrāsi: roykardi no barāye madāres (Culture of Democracy: A New Approach for Schools)*, trans. Sohrab Rezaei. Tehran: Ābed. [in Persian]

This article is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC-BY) license.